

MÜSTAKİL BİR KIRIM HANLIĞI TARİHİ: ÇELEBİ AKAY TARİHİ*

AN INDIVIDUAL HISTORY OF THE CRIMEAN KHANATE: *THE HISTORY OF
ÇELEBİ AKAY*

Aykut CAN**

Öz

Bu çalışma Kırım Hanlığı tarihini müstakil olarak ele alan; Hurremî mahlaslı, Çelebi Akay lakablı Abdurrahmân Efendi'nin kaleme aldığı *Çelebi Akay Tarihi* adlı eseri tanıtmaktadır. Eser, tarih araştırmacıları tarafından Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûkü't-Tatar* adlı eserinin basit bir muhtasarı olarak değerlendirilmesinden kaynaklı olarak daha önceki çalışmalarda gözardı edildiğinden, bu çalışmada eserin basit bir muhtasar olup olmadığı değerlendirildi. Bu minvalde, eserin müellifi olan Abdurrahmân Efendi'nin hayatı, *Çelebi Akay Tarihi*'nin ne zaman, nerede ve neden yazıldığı, eserin muhtevası, kıymeti, nüshaları ve bunların hususiyetleri ele alındı. Ayrıca *Çelebi Akay Tarihi*'nin Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Seb'ü's-Seyyâr* ve Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı târihleriyle münasebeti ve diğer Kırım tarihleri arasındaki yeri üzerinde duruldu. *Târîh*'in iki ayrı telifini temsil eden İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, ŞD, nr. 273 (=Ş) ve İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde T.399 (=N) numarada kayıtlı nüshalar incelenerek değerlendirildi. Eserle ilgili daha önce yapılmış çalışmalarda müellifin hayatı hakkında tespit edilen bazı yeni bilgilerin bir kısmı bu çalışmada güncellendi.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Hanlığı, *Çelebi Akay Tarihi*, Veyrat, Hurrem

Abstract

This study deals with an individual history of the Crimean Khanate entitled *The History of Çelebi Akay* (*Çelebi Akay Tarihi*), written by Abdurrahmân Efendi, who is also known by the nickname, Çelebi Akay and the pseudonym, Hurremî. This work has previously been neglected by scholars for constituting a simple summary of Seyyid Mehmed Rıza's *Es-Seb'ü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûkü't-Tatar*. The present article questions whether the book can indeed be evaluated in this context. It also seeks to reveal different aspects of the book such as the life of its author, the time and place of its compilation, its contents, value and special qualities of its different editions. Moreover, it analyzes the relationship of *The History of Çelebi Akay* with Seyyid Mehmed Rıza's *Es-Seb'ü's-Seyyâr* and Abdülgaffar Kırımî's *Umdetü'l-Ahbâr* as well as other books written on the history of Crimea. This article is based on an evaluation of two separate copies of the work; one placed at Istanbul Research Institute and the other at the Library of Rare Books at Istanbul University. It also provides an update on the previously recorded information on the life of the author.

Keywords: Crimea, Crimean Khanate, History of Çelebi Akay, Veirat, Hurrem

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı'nda hazırlanan Hurremî *Çelebi Akay Tarihi* (*Tenkitli Metin – Değerlendirme*) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi Hava Harp Okulu, İstanbul / Türkiye, acan@hho.msu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0204-8169

Giriş

Kırım Hanlığı tarihini müstakil olarak anlatan çok az sayıda kronik mevcuttur. Bu çalışmaya esas teşkil eden *Çelebi Akay Tarihi* de bu nadir eserlerden biridir. Eserin, II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolan nüshalarıyla beraber, şimdilik toplamda sekiz nüshası tespit edilmiştir. Eserin müellifi ise 18. yüzyıl Kırım âlim ve şairlerinden *Hurremî* mahlaslı, Çelebi Akay lakablı Abdurrahmân Efendi'dir. *Çelebi Akay Tarihi*'nde Nuh Tufanı'ndan başlanır, kısaca dünya tarihi anlatılır ve daha sonra Kırım hanlarının kökeni, hanlığın kuruluş ve Osmanlı tâbiyetine giriş süreci ve 1750'lere kadar Kırım hanlarının hayatları, siyasi ve askeri faaliyetleri anlatılır. Eserde Osmanlı harplerinde Kırım ordularının rolü ve önemi, Kırım aristokrasisi ve bu aristokrasiyi oluşturan kabileler arasındaki ilişkiler, Kırım Hanlığı'nın Rusya ve Lehistan gibi komşuları ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri, Kırım coğrafyası ve kültürü hakkında fikir veren son derece kıymetli bilgiler yer alır.

Bu makalenin amacı iki farklı telifi bulunan *Çelebi Akay Tarihi*'nin telifler arasındaki farklarını ortaya koyarak tespit edilen yeni bilgiler ışığında eserin Kırım tarihi araştırmacılarına tanıtılmasıdır.

Müellif

Müellifin adı, kendi eseri olan *Târîhi*'nden öğrendiğimize göre Abdurrahmân el Müderris ibn el-Müderris eş-Şeyh Mehmed el-Halveti'dir.¹ Lakabı Çelebi Akay,² mahlası ise Hürrem Köyü'nde³ doğmasına nisbetle Hurremî'dir.⁴ Ancak kendisinin de "... şöretim Çelebi Akay olmağın" ifadesiyle belirttiği üzere daha çok Çelebi Akay⁵

1 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b. Müellifin adı eserin Ş nüshasının zahriyesinde "Abdurrahman ibn el-Müderris eş-Şeyh Mehmed el-Halveti" olarak verilmiştir.

2 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b, 113b.

3 Ömer Bıyık, Salgır Nehri Kazası'ndaki köylerin belirttiği kısımda Hurrem Köyü'nden bahsetmeye de "XVII ve XVIII. Yüzyılda Kırım'da Çeşitli Kaza ve Köylere Ait Vakıflar" başlıklı tabloda gösterilen vakıflar içerisinde "Hürrem Camii Vakfı"ndan bahseder (bk. *Kırımın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, Tablo 103, s. 179). Biz de Kırım Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız incelemelerde Hurrem Köyü'nün adına çeşitli şekillerde (Hurremköy, Hurrem Köyü Karyesi, Hurrem Köylü vb. şekillerde) rastladık (Bazı misaller için bk. *KKS*, nr. 67, vr. 83b; nr. 68, vr. 65b, nr. 72, vr. 61b, vb.). Bunun dışında Rusya'nın 1783'te Kırım'ı işgalinden sonra bölgenin yeni düzenin bir parçası haline getirilmesi kapsamında, ilhak sürecini yönetmekle görevlendirilen General Grigory Aleksandrovich Potemkin (Ayrıntılı bilgi için bk. Sinân Yüksel, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)", *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/2 (Ankara Aralık 2019), s. 224), Baron İgelstorm'a Kırım'daki yerleşim yerlerini tespit edip bunların listelerinin hazırlanmasını emretmiştir. Bunun üzerine hazırlanan 1784 yılı Kırım yerleşim yeri isimlerini gösterir çalışmadaki listenin Akmesicid, Salgır başlığı altında birinci sırada Hurrem Köyü'nün adına rastladık, (bk. F. F. Laşkov, "O. O. Laşkov'un Anlatımıyla 1784 Yılı Kırım Tasviri (devam)", *İTÜAK*, ed. F. F. Laşkov, Tavrıcheskaya İl Matbaası, S. 6 (Akmesicid 1888), s. 47-48). Listenin dördüncü sırasında "Veyrat" ve yirminci sırasında da "Yukarı Veyrat" isimlerine rastlamaktayız. Yapılan tesbitlere göre 1805 senesinde toplam 27 hane ve tamamı Tatarlar'dan oluşmak üzere toplam 176 kişinin yaşamıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Seytyagyayev, "Shtrikhi k tvorcheskoy biografii krymskogo avtora sereğiny XVIII v. Khurremi Chelebi Akaya (v svete svedeniy «Istorii» Said Giraya)", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 202 (Simferepol 2011), s. 179). Veyrat'ın bugünkü adı ise Novo-Ivanovka (Вейратский-сельсовет)'dir (Sovyet Rusya'nın 14 Aralık 1944 tarihli Kırım'daki yerleşim merkezlerinin adının değiştirilmesine dair Yüksek Konseyi Başkanlığı Kararnamesine göre (bk. https://tk.gov.ru/rus/file/Toponimika_krymskih_sel_i_gorodov.pdf) [Erişim tarihi: 08.09.2020].

4 *Metin*, Ş, vr. 82b. Müellifin, Divân'ında da Hurremî mahlasını kullandığı görülmüştür (bk. Çelebi Akay, *Divân-ı Hurremî-i Kırımî*, Berlin Statsbibliothek, nr. 923, vr. 63a. <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000.150.9500020000>) [Erişim tarihi: 20.08.2020].

5 Akay'ın sözlük anlamı "ağabey"dir (bk. Altay Kerim-Leyla Kerim, *Tatarca, Türkçe, Romence Sözlük; Tatarca, Türkçe*

nâmıyla anılmıştır.⁶

Müellifin babası, Salgır Nehri kazasındaki Hurrem Köyü'nde bulunan medresede müderrislik yapan, Halvetî şeyhlerinden Mehmed Efendi'dir. Eserde Mehmed Efendi'den, "Kırım ulemasından Karakaş Efendi'nin talebeliğini ve yirmi seneden fazla adı geçen medresenin müderrisliğini yapmış, zeki ve faziletli biri" olarak bahsedilmiştir.⁷ Mehmed Efendi, ömrünü çeşitli karyelerde halkı irşad etmekle geçiren Abdurrahmân Efendi'nin "Rahmetullahialeyh" şeklinde düşürdüğü tarihe göre 1156/1743'te Hurrem Köyü'nde vefat etmiş ve Hurrem Camii'nin kible tarafına defnedilmiştir.⁸ Müellifin babası ve babasının hocası Karakaş Efendi hakkında yaptığımız araştırmalara rağmen tespit ettiklerimiz dışında farklı bir bilgiye şimdilik ulaşılmamıştır.

Abdurrahmân Efendi, doğduğu ve yaşadığı Hurrem Köyü'ndeki eğitiminden sonra yirmi üç yaşında müderris olup, Hurrem köyüne bir saatlik mesafede bugün de hâlâ Akmesci'de bağlı bir köy olan Veyrat'taki Veyrat Medresesi'ne atanarak burada on üç sene müderrislik vazifesini ifa etmiştir.⁹

Târih-i Sa'id Giray'da¹⁰ müellifin hayatı hakkında kıymetli bilgiler verilir. Bu eserdeki bilgilerin büyük kısmı *Çelebi Akay Tarihi*'ndeki bilgilerle örtüşmektedir. Eserde "Çelebi Akay Efendi" başlığı altında verilen bilgilerde Abdurrahmân Efendi'nin Hurrem Köyü'nde doğduğu,

Romence Sözlük; Dictionar Tatâr, Turc, Român, Editura Kriterion, Bükreş 1996, s. 11). Bir diğer anlamı ise "gözleri fal taşı gibi açılmak"tır (bk. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, haz. Fuat Ganiyev-Rıfkat Ahmet'yanov-Halil Açıkğöz, İnsan Yayinevi, Kazan 1997, s. 23). Hüseyin Nihal Atsız da "Akay"ın Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığının "ağa (aka)" olduğunu belirtir (bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, haz. Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. VII). Kırım Şer'iyye Sicilleri'nde yaptığımız incelemelerde Akay'ın bölgede yaygın olarak kullanıldığı müşahade edilmiştir (Bazı misaller için bk. "Abdullah Akay", KKS, nr. 44, vr. 2b; "Mehmed Akay", KKS, nr. 71, vr. 1b; nr. 72, vr. 3a; "Mengli Akay", KKS, nr. 65, vr. 32b; "Akay Ağa", KKS, nr. 57, vr. 24b).

6 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a. "Çelebi" kelimesi Franz Babinger tarafından sehven "Cezmi" olarak okunmuştur: "Kırım Hanı Selim Giray'ın isteği üzerine, Cezmi diye anılan Çelebi Efendi el-Âki (Akkermanlı?) adlı biri bu eseri özetlemiştir" (bk. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000, s. 308; Demir, agm., s. 10).

7 Müellifin babası ile babasının hocasının isimleri Sa'id Giray'ın kaleme aldığı *Târih-i Sa'id Giray* adlı eserde karıştırılmıştır. Sa'id Giray, müellifin babasının adını "Karakaş Mehmed Efendi" olarak kaydetmiştir (bk. *Târih-i Sa'id Giray Hân*, Berlin Statsbibliothek, nr. 923, vr. 99b. <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN778924181> [Erişim tarihi: 12.08.2020, 11:33]. Nariman Seyityahya da *Târih-i Sa'id Giray*'a atfen bu ismi müellifin babasının ismi olarak değerlendirmiştir (bk. Seyityahya, "Hurremi Kırımı ve Yedisannamesi", *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-28 Eylül 2009, Akmesci 2009, s. 275-281). Ancak bu isim müellifin babasına ait değildir. Müellif, *Târih*'inde babasının adının Mehmed Efendi, onun hocasının da Karakaş Efendi olduğunu yazar (*Metin*, Ş, vr. 82b). Demir tarafından kaleme alınan makalede müellifin babasının medresede "Usta Vekillik" görevinde bulunduğu iddia edilse de (bk. Uğur Demir, "İhmal Edilen Bir Kırım Hanlığı Kaynağı: Çelebi Akay Tarihi", *Crimean Historical Review*, II/8 (2017), s. 9.) metnin derkenarında geçen ifadenin aslında "herkesin üstâdi, birçok ilme vakıf kims"e anlamlarına gelen "üstâd-ı küll" olması gerekir.

8 "karyelerde irşad ve ma'bûda ibâdet (...) ol karyede dâr-ı âhirete intikal edüp câmi-i şerifin kible tarafına defn olunmuştur. 'Geçüp dâr-ı fâniden geçüp ola rahmetullahialeyh' târih olmuştur" (*Metin*, Ş, vr. 82b).

9 *Metin*, Ş, vr. 82b. Seyityahya'nın tesbitlerine göre bu medrese Kaplan Giray Han'ın üçüncü hanlığı zamanında (1730-1736), hanın Büyük Ağası, Salgır'daki Oyrat Kabilesi'nden Ermirza Ağa tarafından bina edilmiştir. Abdurrahman Efendi de bizzat han tarafından buraya müderris tayin edilmiştir (bk. Seytyagyayev, "Biografii Krymskogo", s. 179).

10 Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Sa'id Giray Sultân Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim die Mmitte des 18. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1975. Bu çalışma hakkında ise ayrıca bk. C.J. Heywood, "Reviewed: Aus den Aufzeichnungen des Sa'id Giray Sultân: eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts by Barbara Kellner-Heinkele", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXIX/2 (Londra 1976), s. 449-450.

lakabının *Hurremî* olduğu babasının adının ise Karakaş Mehmed Efendi olduğu, telif ettiği eser karşılığında Bahçesaray Kadılığı'nın kendisine verildiği yazılıdır.¹¹

Abdurrahmân Efendi'nin 1750'den itibaren hangi görevlerde bulunduğu, kaç yaşına kadar yaşadığı ve ne zaman öldüğüne dair yaptığımız araştırmalara rağmen bir bilgiye ulaşamadık.¹²

Babası Halvetî şeyhi olan¹³ Abdurrahmân Efendi'nin bulunduğu çevre, daha önce belirttiğimiz üzere doğduğu ve görev yaptığı köyün bulunduğu Akmescid'dir.¹⁴ Seyityahya'ya göre Abdurrahmân Efendi'nin dîvânındaki "Hurremî kadrime anlardı Abaza, Çerkes / Meskenim Bahsan olaydı, ya Kuban, ya Kumu" beyitine göre Kuzey Kafkasya'da bir müddet bulunmuş olması muhtemeldir.¹⁵

Abdurrahmân Efendi'nin *Târîhi*'nin dışında iki *Dîvân*'ı vardır.¹⁶ Bu dîvânlardan bir tanesi Berlin Milli Kütüphanesi'ndedir.¹⁷ Diğeri ise Bahçesaray Han Müzesi Kütüphanesi'ndedir.¹⁸ Sa'id Giray, *Târîhi*'nde Abdurrahmân Efendi'nin Bakî dîvânını etraflıca inceledikten sonra kendi dîvânını kaleme aldığı söyler.¹⁹

Abdurrahmân Efendi'nin bir diğer eseri ise Berlin'deki dîvânının sonunda bulunan hicviye türündeki *Yedisannâme*'sidir.²⁰ Kırım edebiyatına dair fikirler veren *Yedisannâme*, müellifin Dîvânı'nın sonunda bulunduğu müstakil olmayıp, müsvedde özellikleri gösterdiğinden tamamlanmamış bir eserdir.²¹

2. Eser

Çelebi Akay Tarihi, uzun süre Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*²² adlı eserinin tercümesi veyahut sadeleştirilip, muhtasar hale getirilmiş bir versiyonu olarak

- 11 Sa'id Giray'ın verdiği bu bilgiyi teyit etmek üzere İSAM Kütüphanesi'nde bulunan Kırım Şer'iyye Sicilleri'nde yaptığımız incelemelerde, müellifimiz Abdurrahman Efendi hakkında verilen malumatı teyit edebilecek herhangi bir bilgiye rastlanılmadı. Bıyık'ın "Kırım'da Kadılık Görevinde Bulunanlar" tablosunda da müellifimizin adı geçmez (Bıyık, *age.*, s. 123).
- 12 Müellifin hayatı hakkında kendi dîvânında da farklı herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır, (bk. Çelebi Akay, *Dîvân*).
- 13 Eserde müellifin babası hakkında "peder-i merhûmum Mangut'dan (بوقن ام veya بوقن ام) şeyh olup" ifadesi geçmektedir (bk. *Metin*, Ş, vr. 82b. *Mangut'un yazını için bk. Osmanlı Yer Adları*, haz. Tahir Sezen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017, s. 531). Mangut, eserde defaatle geçen Mankub (بولكن ام) Kazası'nın yanlış imlâ ile yazılmış hâli olmalıdır. Zira eserde sık sık hatalarına rastlanmaktadır. Ayrıca eserle ilgili daha önce yapılan çalışmada "Mangut" veya "Mankub" kelimesi sehven "Halvetî" olarak okunduğundan müellifin babası Mehmed Efendi hakkındaki bu husus da gözden kaçırılmıştır (bk. Demir, *agm.*, s. 9).
- 14 Ayrıca Said Giray, *Târîh-i Sa'id Giray*'da Abdurrahman Efendi'nin Bahçesaray kadılığına getirildiğinden bahsetse de bu bilgi kaynaklarda teyid edilememiştir (bk. *age.*, vr. 99b-100a).
- 15 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 276. Müellifimizin dîvânındaki bu beyitleri dışında başka bir kaynaktan bu hususu teyid edecek herhangi bir bilgiye şimdilik ulaşamamıştır. Ayrıca bize göre beyitten müellifin bu bölgede yaşadığı değil, yaşamak istediği anlaşılmaktadır.
- 16 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 276.
- 17 Çelebi Akay, *Dîvân*; bk. Seyityahya, aynı yer.
- 18 Seyityahya, aynı yer.
- 19 Sa'id Giray, *age.*, vr. 100a; Seyityahya, aynı yer.
- 20 Çelebi Akay, *Dîvân*, vr. 83b-87b.
- 21 Seyityahya, "Yedisannâme", s. 277; Çelebi Akay, *Dîvân*, vr. 83b-87b.
- 22 Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme - Tenkitli Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020.

değerlendirilmiştir.²³ Fakat *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, 1737 tarihine kadar olan olayları ihtiva ederken, *Çelebi Akay Tarihi* ise 1750'lere kadar olan gelişmeleri ihtiva eder. Ayrıca Abdurrahmân Efendi, 1702 tarihinden itibaren *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ı takip etmeyi de bırakır. Bunu da "Sebü's-seyyâr'dan intihâb ettiğimiz bu mahallde tamâm olmuştur. Gaflet olunmaya" şeklinde kaydetmiştir.²⁴ Bunların dışında, *Çelebi Akay Tarihi* bazı meseleleri Seyyid Mehmed Rızâ'nın aksine daha teferruatlı anlatır. Örneğin eserin Oğuz Han ile ilgili bahsinde *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da kullanılmayan bazı farklı kaynaklara da atıf yapılmış ve bu bahis daha uzun tutulmuştur.²⁵ Dikkat çeken bir diğer husus ise *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da bazı önemli şahısların isimlerinden bahsedilmezken, *Çelebi Akay Tarihi*'nde aynı şahısların isimlerinden de bahsedilmesidir. Örneğin *Es-Sebü's-Seyyâr*'da sadece "Angıt Kabilesinin Re'isi" olarak bahsedilen kişinin *Çelebi Akay Tarihi*'nde "Angıt Hâkimi Alatoş Tekene" olarak kaydedildiğini görmekteyiz.²⁶ Ortaya çıkan bu gibi farklılıklardan anlaşılacağı üzere, eserin, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın basit bir tercümesi veyahut muhtasarı olmadığı anlaşılmaktadır.

Müellifimiz 1702-1750 yılları arasındaki olayların yazımını ise Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eseri²⁷ ve kendi müşahadelerine²⁸ istinaden inşa etmiştir. *Çelebi Akay Tarihi*, aynı zamanda *Umdetü'l-Ahbâr*'ın 1742-1747 arasındaki olayları anlatan ancak kayıp olan kısmını ihtiva eden tek kaynaktır.²⁹

2.1. Eserin Adı

Eserin adı, eser hakkında yapılan çalışmalarda veyahut buldukları kütüphanelerin kataloglarında farklı isimlerle değerlendirilmiş ve kaydedilmiştir. Eser hakkında ilk çalışmayı A. F. Negri yapmış fakat o da, bazı parçalarını Rusça olarak yayınladığı eserin adını ve müellifin ismini tesbit edememiştir.³⁰ Daha sonra eseri inceleyen Vasili Dimitriyevic Smirnov kitabında, müellifi ve adı tesbit edilememiş olan eserden "*Muhtasar Târih*" olarak bahsetmiştir.³¹ Aleksandr

23 Vasili Dimitriyevic Smirnov, eseri görmüş ancak eser, müellif ve müstensih adı tespit edemediği için eseri Seyyid Mehmed Rızâ'nın eserinin tercümesi yahud muhtasarı olarak değerlendirmiştir (bk. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 26).

24 *Metin*, N, 100b.

25 "... Ceybü's-siyer ve nice mu'teber kitâblarda ol veled-i pâk vâlidesini açmayup muharrer olduğu üzere...", *Metin*, Ş, vr. 8a; *Metin*, N, vr. 7a; Söylemez, *age.*, s. 22.

26 *Metin*, N, vr. 17b; *Metin*, Ş, vr. 19b. Seyyid Mehmed Rızâ bu kişiden "...meşâhir-i Tatar'dan Angıt kabilesi re'isine..." şeklinde bahseder (bk. Söylemez, *age.*, s. 55).

27 Derya Derin, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına (Umdetü'l-Tevârih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003. İki eserin bazı kısımlarının daha önce yapılmış bir mukayesesi için bk. Demir, *agm.*, s. 19-22.

28 Örneğin II. Fetih Giray'ın (1736-1737) oğlu Mehmed Giray'ın Or beyliğinden azledilmesi hadisesiyle ilgili Arslan Giray'ın (1748-1756, 1767) Kalgayı Selim Giray tarafından sarf edilen sözleri bizzat kalgayın yanında bulunduğu esnada işittiğini "...dediklerini bu hakir yanında bulunmanın işidüp tahsîn etmişimdir" şeklinde anlatmıştır (*Metin*, Ş, vr. 140b; *Metin*, N, vr. 112a).

29 Demir, *agm.*, s. 28.

30 A. Negri, "İzveçeniya iz Turetskoy Rukopisi Obşçestva, Soderjaşçey İstoriyu Krimskih Hanov", *Zapiski Odesskago Obşçestva*, I, Odessa 1844, s. 379-392; Seyityahya, "Yedisannâme", s. 275.

31 Smirnov, *age.*

Nikolayevic Samoyloviç ise eserin ismini tesbit edemese de müellifin adını “Hurremî Çelebi Akay Efendi” olarak tesbit etmiştir.³²

Negri'nin çalıştığı nüsha Ukrayna Milli Kütüphanesi'nde “*Kırım Hânân Tarihi*”, Bahçesaray Han Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüsha da “*Târih-i Hânân-ı Kırım*” adıyla kayıtlıdır. Seyityahya'ya göre bu isim esere bizzat Abdurrahmân Efendi tarafından verilmiştir.³³ Eserin Mısır Milli Kütüphanesi'nde 8936 numarada kayıtlı müşhası da “*Târihu'l-Kırım*” adıyla kayıtlıdır.³⁴

Eserin İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'ndeki nüshasının zahriye sayfasında ismi “*Târih-i Kırım*” olarak kaydedilmiştir.³⁵ Fakat serlevhasında isim olarak “*Çelebi Akay Tarihi*” yazılıdır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının zahriye sayfasında ise eserin adı “*Seb-i Seyyâr Tercümesi Çelebi Aki*” ve “*Târih-i Seb-i Seyyâre Beyân-ı Âl-i Cengizyân Tecüme-i Çelebi Akay Efendi*” olarak iki farklı şekilde yazılmıştır.³⁶

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere kütüphane kataloglarında ve yazmaların zahriye sayfalarında tarihin ismi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Eserin müellifi ise kendi *Târîhi*'ne bizzat “*Çelebi Akay Târîhi deyu nâm etdim*” diyerek “*Çelebi Akay Tarihi*” adını verdiğini belirtmiştir.³⁷ Biz de çalışmamızda müellifin bizzat verdiği isim olan “*Çelebi Akay Tarihi*”ni kullanmayı tercih ettik.

2.2. Eserin Telif Sebebi

Abdurrahmân Efendi'nin *Târîhi*'ni neden kaleme aldığına dair bizzat kendisinin açıklamalarına sahibiz. Müellif, eserinde 1748-1756 seneleri arasında Kırım hanlığı yapan Arslan Giray'ın³⁸ kendisine bolca Arapça ve Farsça kelime, kavram, benzetme ve mecaz bulunan ve dili oldukça ağır olan “*Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*”ın sadeleştirilerek muhtasar hale getirilmesi emrini verdiğini ve eseri bu sebeple kaleme aldığını belirtir. Kendisine verilen bu emirde yapması gereken çalışmanın “tahrîr-i cedid” olarak tavsif edildiğinden bahseder.³⁹ Buna göre eserin basit bir tercüme olmayıp yeni bir eser ortaya koyma amacıyla tekrar kaleme alındığı da anlaşılmaktadır.⁴⁰

Sa'îd Giray, Abdurrahman Efendi'nin *Târîhi*'nin neden kaleme alındığına dair önemli bilgiler verir. Buna göre “*II. Mengli Giray ve Seyyîd Mehmed Rızâ'nın birlikte telif ettiği Es-Sebü's-Seyyâr*

32 Aleksandr Nikolayevič Samoyloviç, “Predvaritelnoye Soobşçeniye o Novom Spiske Sokraşçeniya ‘Semi Planet Muhammeda Rizi’, *İzbrannıye Trudi o Krıme*, Simferopol 2000; Seyityahya, aynı yer.

33 Seyityahya, aynı yer.

34 <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tar%C3%AEhul-kirim/109481> [Erişim tarihi: 10.09.2020]. Mısır Milli Kütüphanesi Darelkotob'un dijital katalog tarama sayfasında esere dair herhangi bir katalog bilgisi şu anda mevcut değildir, <http://41.33.22.69/uhtbin/cgiisirs.exe/?ps=wz9EzvCxtU/ELDAR/244460008/60/502/X> [Erişim Tarihi: 16.09.2020].

35 *Metin*, Ş, vr. 1a.

36 *Metin*, N, vr. 1a.

37 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a.

38 Ayrıntılı bilgi için bk. Smirnov, *age.*, s. 504.

39 *Metin*, Ş, vr. 1b; *Metin*, N, vr. 1b.

40 Seyityahya'ya göre eserdeki pek çok şiirin bizzat Abdurrahman Efendi'ye ait olması da dönemin edebi kurallarına göre bu eserin yeni bir eser olarak kabul edilebileceğini gösterir (bk. Seyityahya, “Yedisannâme”, s. 276).

fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar'ı Arslan Giray'ın, Abdurrahman Efendi'ye tercüme ettirtip bu hizmetine mukabil kendisine Bahçesaray kadılığını verdiğini” söyleyerek eserin Arslan Giray Han'ın emri üzerine telif edildiğini söyler.⁴¹

Abdurrahmân Efendi, bu eseri “*Her okuyan, her gören adımı yâd edeler, Fâtîha ihsân edüp ruhûmu şâd edeler*” sözleriyle ifade ettiği üzere gelecekte hayır ve dua ile yâd olunmak için de kaleme almıştır.⁴²

2.3. Eserin Telif Tarihi

Abdurrahmân Efendi, eseri Arslan Giray'ın emriyle kaleme aldığına göre telif tarihi için en erken tarih olarak Arslan Giray'ın hanlık tahtına oturduğu 1748 senesini esas almak zorundayız.⁴³

Eserin müellif tarafından ne zaman kaleme alınıp tamamlandığına dair sarih bir bilginiz olmasa da elimizdeki nüshalarının istinsahının başlangıç ve bitiş tarihlerine dair bir takım bilgilere vâkıfız. Eser üzerine yapılan bir çalışmada *Târih*'in en eski nüshasının İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüsha olduğu tespit edilmiştir. Yine bu araştırmada eserin 22 günde hazırlandığı belirlenmiştir.⁴⁴ Eserdeki muamma usulüyle düşürülmüş tarihe göre eserin istinsahı 22 Cemaziyelevvel 1166 / 27 Mart 1753 tarihinde tamamlanmıştır.⁴⁵

Târîhin Akmesicid nüshası 1170/1756-1757, Bahçesaray nüshası Rûmî 1319/1903, Mısır nüshası 1169/1755-1756, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü nüshası 1167/1754, St. Petersburg nüshası ise 1170/1756-1757'de istinsah edilmiştir.

2.4. Eserin Nüshaları ve Fizikî Özellikleri

Eserin şu ana kadar tesbit edilebilmiş iki farklı telifinin toplamda sekiz nüshası vardır. Bunlardan ikisi kayıptır. Aslında müstensih nüshası olan İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshalarına bizzat müellif tarafından yapılan ekleme, çıkarma ve düzeltmeler bu iki nüshaya müellif nüshası hüviyeti kazandırmıştır. Kayıp olanlar ve İstanbul'da bulunanlar dışındaki

41 Said Giray, *age.*, vr. 99b-100a; Babinger, *Çelebi Akay Tarihi'nin Kahire nüshasına istinaden, eserin sadeleştirilmesini Kırım Hanı III. Selim Giray'ın (1764-1767, 1770-1771) emrettiğini yazar (bk. age., s. 308, dipnot 1)*. Ancak müellifin daha önce belirttiğimiz üzere telif emrini aldığı han Arslan Giray olup adı geçen Selim Giray, Arslan Giray'ın saltanatında kalgaydır ve eser o sırada kalgay olan Selim Giray'a ithaf edilmiştir (*Metin*, N, vr. 1b; *Metin*, Ş, vr. 1b.).

42 *Metin*, Ş, vr. 2a; *Metin*, N, vr. 2a.

43 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının sonunda eserin Arslan Giray Han saltanatında kaleme alındığını işaret eden “*Abdurrahman Efendi el-mülakkab Çelebi Akay fi zamân-ı Arslan Giray Han*” ifadesi yazılıdır (*Metin*, N, vr. 113b). Seyityahya, eser üzerinde yaptığı çalışmalar sonucu, eserin aslında Akmesicid nüshasının istinsah tarihi olan 1756 Şubat'ının sonu ve Mart'ının başını, eserin tamamlandığı tarih olarak belirlemiştir (bk. “Yedisanname”, s. 276). Daha sonraki bir çalışmada ise eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshasının da 22 günde hazırlanarak 26 Cemaziyelevvel 1167 / 21 Mart 1754'te tamamlandığını söyler (bk. Seytyagyayev, “Novyy rukopys 'İstoriyi Chelebi Akaya'”, *Slovo i Chas*, S. 1 (Kiev 2017), s. 79).

44 Demir, *agm.*, s. 12.

45 *Metin*, N, vr. 114a. Muamma usulüyle düşürülmüş tarihin çözülmesi için bk. İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, 4. Baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2017, s. 518, 519.

nüshaların tamamı ise müstensih nüshasıdır. Eserin birinci telifine ait nüsha İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado Kısmı, nr. 273'da kayıtlı olan nüshadır. İkinci telifine ait nüshalar ise İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. T.399 ve Mısır Milli Kütüphanesi, TT.136 numarada kayıtlı olan nüshalardır. Eserin kayıp olmaları neticesiyle bugün ulaşılamayan iki nüshası ise Tavrida İlmi Arşiv Komisyonu'nda bulunmuş olan Akmescid Nüshası ve Kırım Milli Kültür İlmi Araştırma Enstitüsü'nde bulunmuş olan Kırım Nüshasıdır. Bunun dışında eserin kaçınıcı telifine ait olduğu tespit edilemeyen nüshaları ise şunlardır: Ukrayna Milli Kütüphanesi'ndeki Ukrayna Nüshası, Leningrad SSCB İlimler Akademisi'ndeki St. Petersburg Nüshası ve Bahçesaray Han Müzesi'ndeki Bahçesaray Nüshası.

2.4.1. Ukrayna Nüshası

Eserin İstanbul nüshalarının dışındaki nüshalarından biri A. F. Negri'nin *Çelebi Akay Tarihi*'ni ilk defa fark edip ilim dünyasına tanıttığı Ukrayna nüshasıdır. Negri, "*Zapiski OOİD*" mecmuasının birinci cildinde eserin bazı parçalarını Rusça yayınlamış olmasına rağmen eserin ve müellifin ismini tesbit edememiştir.⁴⁶ Negri'nin üzerinde çalıştığı bu nüsha Kiev'deki V. İ. Vernadski Adına Ukrayna Milli Kütüphanesi Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu nüshada eserin adı "*Kırım Hânân Târihi*" olarak belirtilmiştir.⁴⁷ Eser, adı geçen kütüphanede nr. 3805'te kayıtlı olup, baştan sona tek kişinin kaleminden çıkmış, nestalik hat ile yazılı 152 varaktan ibarettir.⁴⁸ 17x21,2 cm ebadında olan bu nüshanın önemli özelliklerinden biri 121b-130a numaralı yapraklarında Abdülgaffar Kırımı'nın *Umdedü'l-Ahbar* adlı eserinin kayıp kısımlarının bulunmasıdır. Ayrıca eserde şahıs isimleri, mısralar, Arapça iktibaslar ve bazen mısra başlarını ayırmak için kırmızı mürekkep kullanılmıştır.⁴⁹ Bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu, nüshayı inceleme imkânı bulamadığımız için tarafımızca tesbit edilememiştir.

2.4.2. Akmescid Nüshası

Eseri inceleyen V. D. Smirnov, *Çelebi Akay Tarihi*'nin "*Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*"ın tercümesi yahut muhtasarı gibi değerlendirerek kitabında eserden "*Muhtasar Târih*" olarak bahsetmiştir.⁵⁰

Çelebi Akay Tarihi üzerinde çalışma yapan bir diğer isim N. A. Samoyloviç ise Akmescid'deki Tavrida İlmi Arşiv Komisyonu'nda bulunan ve daha önce Smirnov'un "*Muhtasar Târih*" olarak bahsettiği nüshanın bir kısmını yayınlamıştır.⁵¹ Eserin II. Dünya Savaşı'ndan sonra kaybolan⁵² bu

46 Negri, agm, s. 379-392; Seyityahya, "Yedisanname", s. 275.

47 Seyityahya, aynı yer.

48 Seytyagyayev, "Osobennosti peterburgskogo i kiyevskogo spiskov istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskiy aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S: 237 (Simferopol 2012), s. 187.

49 Seyityahya, "Hurremi Çelebi Tarihiy Eserinin Mevcut Olğan El Yazmaları ve Olarının Hususiyetleri", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırım 2012, s. 424.

50 Seyityahya, "Yedisanname", s. 275; Smirnov, age.

51 Samoyloviç, agm.; Seyityahya, aynı yer.

52 Seyityahya'ya göre, Rus araştırmacı Zaitsev, bu nüshanın II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolmuş veyahut Kırım dışına çıkarılmış olabileceği gibi, bir ihtimal Kırım Özerk Cumhuriyeti Merkez Müzesi'nin "Tavrika" fonunda

nüshasındaki Arapça izahati inceleyen Samoyloviç, eserin 1170/1756-1757'de istinsah edildiğini tesbit etmiştir. Samoyloviç bu nüsha üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde eserin müellifinin isminin "*Hurremî Çelebi Akay Efendi*" olduğunu belirleyen ilk kişi olmuştur. Samoyloviç'in çalıştığı bu nüshada eser "*Hurremî Çelebi Akay Efendi* adlı âlim tarafından telif edilen misilsiz bir tarih olarak tavsif edilmiştir".⁵³ Nüshanın kayıp olması nedeniyle eserin fizikî özellikleri ve bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu hakkında bilgimiz mevcut değildir.

2.4.3. Bahçesaray Nüshası

Eserin bir diğer nüshası ise Bahçesaray Han Müzesi'ndeki nüshadır. Bu nüsha Akmesicî'teki Türkiye Konsolosluğu'nda 1901 yılında görev yapan Ahmed Nüreddin tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, eserin adını "*Târih-i Hânân-ı Kırım*" olarak belirtmiştir.

Bu nüsha *Çelebi Akay Tarihi*'ni ihtiva etmekle birlikte başka tarihlerden de istifade edilerek hazırlanmış, Kırım tarihini 1106/1694 senesi olaylarına kadar anlatan bir nüshadır.⁵⁴ Rûmî 1319, milâdî 1903'te istinsah edilen⁵⁵ eser 17.9 x 14.1 cm ebadında olup siyah mürekkeple ve rika ile yazılı; son iki yaprağı boş olmak üzere, toplamda 101 yapraktır. Her bir yaprakta 16 satır vardır.⁵⁶ Ayrıca müstensih "*sâhib-i eser*" kısmına kendisinden bahseden bir not eklese de bu kısmın karşısına bilinmeyen biri tarafından sonradan mavi mürekkepli kalemle "*Hurremî Çelebi*" yazılmıştır.

Müstensihin Arapça ve Farsça terkipleri Türkçeleştirmesi ("asker-i Tatar ile" yerine "Tatar askeriyle", "mükâleme-i sulh" yerine "mükâleme olunan sulh" vb.) ve "eyledi" yerine "etdi" vb. gibi değişiklikler yapması dışında bu nüshada müstensih tarafından çok az değişiklik yapılmıştır.⁵⁷

Bu nüshanın besmelesinde St. Petersburg, Ukrayna ve Mısır nüshalarından farklı olarak sadece "*Bismillahirrahmanirrahim*" yazılı olup adı geçen diğer nüshalarda besmelenin akabinde bulunan "*ve bihî nesta'in*" veya "*ve bihî sikati*" ifadeleri yazılı değildir.⁵⁸ Bu nüshanın bir diğer ayırt edici özelliği ise nüshanın 1106/1695 senesi olaylarıyla son bulmasıdır.⁵⁹ Bu nüshanın eserin kaçınıcı telifine ait olduğu, nüshayı inceleme imkânı bulamadığımız için tarafımızca tespit edilememiştir.

veyahut Kırım Devlet Arşivleri'nde tutuluyor olabileceğini ancak bu bilginin kesin olmadığını belirtmiştir (bk. "Peterburgskogo i Kiyevskogo", s. 186). İlgili müzenin fonlarında yaptığımız elektronik katalog taramalarında biz de esere rastlayamadık.

53 Samoyloviç, agm., s. 31-34; Seytyahya, "Yedisannâme", s. 275.

54 Demir, aynı yer; Seytyahya, "V. Vernadskiy adına milliy ilmiy kitaphaneñiñ elyazma bölüginde bulunğan qırım tatar ve türk tarihleri, tilleri ve edebiyatları böyünca malzemeler", <http://ilmiyqirim.blogspot.com.tr/2011/07/v-vernadskiy-adna-milliy-ilmiy.html?m=1> [Erişim tarihi: 21.08.2020]; Seytyagyayev, "Osobennosti Bakhchisarayskoy rukopisi sochineniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskii aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferepol 2012), s. 122.

55 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 124. Nüshanın fizikî özellikleri ve nüsha hakkındaki diğer bilgiler için de bu makaleden istifade edilmiştir.

56 Seytyahya, "Hususiyetleri", s. 426.

57 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 125.

58 Seytyagyayev, "Bakhchisarayskoy", s. 125.

59 Seytyahya, "Hususiyetleri", s. 426.

2.4.4. St. Petersburg Nüshası

Eserin Leningrad SSCB İlimler Akademisi'nde⁶⁰ de bir nüshası vardır. 1170/1756-1757 tarihli⁶¹ bu nüsha 15.7x20,5 cm ebadında olup, her bir yaprakta 23 satır olmak üzere toplam 126 yapraktır. Nestalik ve nesih hat ile yazılmıştır.⁶² Bu nüshanın karakteristik özelliği olarak ilk 25 varakta “açup, aldayup, bilüp, çeküp” vb. Türkçe kelimelerin son harflerinde b (ب) harfi yerine p (پ) harfi tercih edilmiştir.⁶³ Seyityahya'nın tesbitlerine göre aralarındaki dil ve üslup uyumu Halim Giray'ın Gülbün-i Hânân'ı kaleme alırken eserin bu nüshasından yararlandığını gösterir.⁶⁴

2.4.5. Kırım Nüshası

Eserin Kırım'da, Milli Kültür İlmi Araştırma Enstitüsü heyetinin Akşeyh mıntikasındaki Bakkal Köyü'nde bulunduğu bir nüshası daha vardır ancak bu nüsha II. Dünya Savaşı yıllarında kaybolmuştur.⁶⁵ Bu nedenle bu nüsha hakkında teferruatlı bilgiye sahip değiliz.

2.4.6. Mısır Nüshası

Eserin bir diğer önemli nüshası, ikinci telifin istinsahı olan 1169/1755-1756 tarihli Mısır nüshasıdır.⁶⁶ Müellif isminin üstünün çizilmiş olması, bu nüshanın müstensih nüshası olduğunu doğrular niteliktedir ve bu durum ilgili tarihin de istinsah tarihi olduğunu gösterir.⁶⁷

Mısır Milli Kütüphanesi'nde⁶⁸ *Târihü'l-Kırım* adıyla kayıtlı olan bu nüsha nestalik ve nesih yazıyla yazılmış olup 12x18,5 ebadındadır. Toplam 138 yaprak olan bu nüshanın satır sayısı kimi yerde 24'e kadar çıkar.⁶⁹

Seyityahya'ya göre Mısır nüshası St. Petersburg ve Ukrayna nüshasından daha eski ve müellif nüshasına en yakın olması muhtemel nüshadır. Ayrıca bu nüshanın sonunda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasında olduğu gibi Arapça bir izahat ve muamma usulüyle düşürülmüş tarih vardır.⁷⁰

60 Günümüzde, Rusya Bilimler Akademisi'dir.

61 Seytyagyayev, “Osobnosti Kairskogo spiska istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskij aspekt” *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferepol 2012), s. 170.

62 Seytyagyayev, “Peterburgskogo”, s. 186.

63 Seytyagyayev, “Peterburgskogo”, s. 187.

64 Seytyagyayev, “Novyye svedeniya ob 'Istorii krymskikh khanov' Khurremi Chelebi Akaya”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 211 (Simferepol 2011), s. 164.

65 Seyityahya, “Yedisanname”, s. 276.

66 Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 170.

67 Seytyagyayev, aynı yer. Ayrıca Seyityahya, henüz Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshayı tespit etmeden önceki bir tarihte kaleme aldığı ve Kahire nüshasını tanıttığı bu makalesinde Kahire nüshasının diğer nüshalardan farklı bir girişe sahip olması hasebiyle bu nüshanın o tarih için eldeki en eski tarihli ve en eksiksiz nüsha olduğunu da söyler (bk. Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 171).

68 Kütüphanenin bugünkü adı “Dârü'l-Kütüp ve'l-Vesâ'ikü'l-Kavmiyye”dir.

69 Seyityahya, “Hususiyetleri”, s. 425.

70 Seyityahya, “Hususiyetleri”, s. 426.

Müellifin ve eserin ismi hakkında bu nüshada “*Es-seb’u’s-Seyyâr fi târihi Mülûk-i Tatar’ nâm târîh-i nefisin tercemesidür ki Târîh-i Kırmılı be-nâmdur*” ve “*‘Çelebi Akay Tarihi’ be-nâmdur*” ifadeleri ve “*min kutubi ... Muhammed ... el-Kâdi bâ-mahrûsah Edirne ...*” şeklinde bir kayıt vardır.⁷¹

Seytyahya’ya göre bu nüshada Farsça tamlamalarda izafet kesresi kullanılmaması (örn. nizâm-ı âlem yerine nizâmu alem, mürğ-i vahşi yerine mürgu vahşi vb.) eserin bu nüshasının Mısır’a girdikten sonra tamamlandığını gösterir.⁷²

Mısır nüshasını diğer nüshalardan ayıran en bariz fark ise eserin başlangıcındaki besmelelerin diğer nüshalardan farklı yazılmış olmasıdır. St. Petersburg ve Ukrayna nüshasında “*Bismillahirrahmanirrahim ve bihî nestâ’in*” şeklinde olan besmele, Mısır nüshasında “*Bismillahirrahmanirrahim ve bihî sikatî*” şeklindedir. Bunun yanında Mısır nüshası diğer nüshalardan yine farklı olarak şu girişle başlar: “*İlm-i tevârih bir ilm-i latîf ve fenn-i zarîfdür ki insanın dîde-i basîretin kuhl-i ‘ibret ile tenvîr ve çeşm-i irfânın tûtiyâ-yı irfânle takrîr ider*”.⁷³

2.4.7. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Nüshası

Eserin çalışmamızda ele aldığımız İstanbul nüshalarından biri, eserin ilk telifinin İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Şevket Rado kısmında 273 numarada kayıtlı olan nüshasıdır. Bu nüshanın eserin ilk telifine ait olduğu bu nüshadaki ayet, hadis, birçok darb-ı mesel ve beyitlerin Arapça ve Farsça yazılıp, Türkçe tercümelerinin eklenmemesinden anlaşılmaktadır. Derkenarlardaki yazı tipinin ana metne göre farklı olmasından ve ancak eserin müellifi tarafından verilebilecek bilgilerin olduğu içeriğe⁷⁴ sahip ekleme ve düzeltmelere bakıldığında bu nüsha müstensih nüshası olmasına rağmen müellifin elinden geçmiş ve müellif nüshası hüviyeti kazanmıştır.

Eserin adı, nüshanın baş kısmında “*Çelebi Akay Târîhi*” olarak kaydedilmişse de zahriye sayfasında “*Târîh-i Kırm*” yazılıdır. Eserde 142âda “*Temme nahnü’n-nüşâ alâ yedd-i ahkârü’l-verâ / El-Hâcc Bahâdır Ali el-Hatîb be karyetü’l-Elbozdu afâ anhü / Fî hicretü men lehü’l-izz ve şeref sene sebâ ve sittin ve miè ve elf fi mâh-ı Şa’bân / El-mu’azzam / sene 1167*” şeklinde belirtildiği üzere Hatip el-Hâcc Bahâdır Ali⁷⁵ tarafından istinsah edilmiş ve Şaban 1167/Mayıs-Haziran 1754’te istinsahı tamamlanmıştır.⁷⁶

Eserin zahriye sayfasının üst kısımlarında “*Sana sipârişimiz olan meblağî ihtimâm edüp tarafımıza gönderesin*” yazarken, alt kısımda kırmızı kurşun kalemle diktörtgen içine alınmış şekilde siyah mürekkeple “*Numara 65*” yazılıdır. Bunun da altında eserin, II. Abdülhamid’in

71 Seytyahya bu kaydın bir temellük kaydı olabileceğini söyler (bk. Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 172).

72 Seytyagyayev, “Kairskogo”, s. 171.

73 Seytyagyayev, aynı yer.

74 Örneğin vr. 82bdeki derkenarda müellif hayatına dair bilgileri esere eklemiştir. Nadir Eserler Kütüphanesi’ndeki nüshada bu derkenardaki bilgiler yoktur.

75 Yaptığımız araştırmalara rağmen bu kişi hakkında şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

76 *Metin*, Ş, vr. 142a; *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, II, haz. Günay Kut vd., İstanbul 2014, s. 924-925.

sadrazamlarından olan ve yazma eser koleksiyonuna sahip Küçük Mehmed Sâ'id Pâşâ'dan⁷⁷ oğlu Mehmed Kemâl'e⁷⁸ intikal ettiğini belirten bir temellük kaydı şu şekilde mevcuttur: “*İntikâle hâze'l-kitâbu ân ebîhi el-merhûm Mehmed Sâ'id es-sadrü'l-esbak el-fakîr ileyhi te'âlâ Mehmed Kemâl, sene 1332*”. Sayfanın en altında ise yeni harflerle ve kurşun kalemle “No:401” yazarken hemen sağ alt çaprazında yuvarlak içine alınmış şekilde iki adet “92” yazmaktadır. Eserin sırtında ise “401” numarasıyla beraber yeni harflerle “*Kırım Târîhi*” yazılıdır.

Eserin cildi iri çiçek desenli olup açık yeşil, bez kaplıdır. Koyu krem, orta kalın ve ince, aharlı, su yollu, filigranlı, mistarlı kağıda yazılmış olan eserin 50. yaprağı dikişten ayrıdır.⁷⁹ Dışı 21x15 cm, içi 17x9,5 cm ebadında olan eser toplamda 142 yaprak olup eserin her bir sayfasında, nestalık hat ile yazılmış 19 satır vardır. 142b'de burç isimleri ve “*bu dâirenin müellifi*” şeklinde yarım bırakılmış bir ibare vardır.⁸⁰ Eserin 1b'den 13a'ya kadar olan sayfaları kırmızı renkli cetvel içine alınmıştır. Ayet, hadis ve kelam-ı kibarlar, üzerlerine çekilen kırmızı çizgiyle belirtilmiştir. Buna ek olarak esere eklenen açıklamaların bir kısmı ilgili kelimenin hemen altına kırmızı mürekkeple, diğer bir kısmı da siyah mürekkeple yazılmıştır. Yine bunların haricinde 63b'de şahıs isimleri sıralanırken her ismin altına kırmızı mürekkeple birer numara verilmiştir. Metnin bazı yerlerine hareke eklenmiş olup, bu hareketler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserde her hanın iktidarından bahis başlarken han isimleri yine kırmızı mürekkeple birer başlık olarak verilmiştir.⁸¹ İşaret edilen tarihler yahut başkası tarafından düşürüldüğünden bahsedilen tarihlerin bazılarının hangi yıla tekabül ettikleri⁸² de kırmızı mürekkeple ilgili metnin hemen altına not edilmiştir.⁸³ Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasının aksine başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmayıp, sadece üstleri kırmızıyla çizilerek belirtilmiştir. 43a'nın sonunda da yuvarlak içine alınmış şekilde iki satır halinde “3, 2, 1” ve “4, 3, 2” yazılıdır. 49a'da ise bir çizim vardır.

Eserde yeni bir bahsin başlangıcını ifade eden matlablar olduğu gibi metnin takibini kolaylaştırması için reddadeler de mevcuttur. 58b ve 60b'deki reddadeler silik olup, 71b'de ise hiç reddade yoktur.

77 Kayıttaki 1332/1914 senesi adı geçen Mehmed Sâ'id'in, Küçük Mehmed Sâ'id Pâşâ olduğunu göstermektedir (Sâ'id Pâşâ hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar*, II-III, 3. bsk., Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 989-1263; Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Pâşâ (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991. Ayrıca paşanın Çelebi Akay Tarihi gibi, sahibi olup da oğlu Mehmed Kemâl'e intikal eden başka yazmaları da vardır. Örneğin İAE, ŞR. 301'de kayıtlı olan, Hoca Saadeddin bin Hasan Can'ın “*Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*” adlı eserinin zahriyesinde, eserin yine Mehmed Sâ'id Pâşâ'dan önce diğer bir oğlu Ali Namık'a, sonra da mezkûr Mehmed Kemâl'e intikal ettiğini gösteren bir kayıt mevcuttur (bk. Hoca Saadeddin bin Hasan Can, *Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*, İAE, ŞR, nr. 301, vr. 1a (https://katalog.iae.org.tr/yazma/SR_000301.pdf) [Erişim tarihi: 13.11.2020].

78 Hakkında bilgi için bk. İnal, *age.*, s. 1108. İnal'ın yazdığına göre Mehmed Kemâl, Paris'te maddi zorluklar içerisinde okumuştur (bk. İnal, aynı yer).

79 Kut, *age.*, s. 924.

80 *Metin*, Ş, vr. 142b; Kut, *age.*, s. 925.

81 İstisnaî olarak vr. 47b'de “*Devlet Giray Han bin Mübarek Giray Sultan Bin Mengli Giray Han*” siyah mürekkeple yazılmıştır. Vr. 77b'deki “*İslam Giray Han bin Selamet Giray Han*” bahsi ise herhangi bir ayırt edici şekilde yazılmamıştır.

82 Vr. 54a hariç. Ayrıca 123a'daki tarih ise siyah mürekkepli yazıyla derkenar olarak verilmiştir.

83 *Metin*, Ş, vr. 127b, 139a.

58b'den sonra ise varak numaralandırmasında hata yapılarak 59a yazmak yerine 60a yazılarak devam edilmiştir. Aynı durum 64a'da da mevcut olup, ilgili varak 64a yerine 65a olarak numaralandırılmıştır.⁸⁴ 60a'nın 10, 11, 12 ve 13. satırlara denk gelen orta kısmı lekelenmiştir. Benzer bir leke 63a'nın 10. satırında da mevcuttur. 55a'da ise karalanmış bir mühür mevcuttur. 82b'de ise müellifin hayatı hakkında bizzat verdiği çok önemli bilgileri ihtiva eden derkenarın bulunduğu kısım da ciltlenirken kesilmiş olduğundan bazı kelimeler burada okunaksızdır.⁸⁵

Eserin başında, St. Petersburg, Ukrayna ve Mısır nüshalarının aksine besmele bulunmayıp, eser hamdele ve salvele ile başlar.

2.4.8. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası

Müellif, ilk telifinin dilinin ağır olmasından dolayı eseri sadeleştirerek ikinci kez telif etmiştir.⁸⁶ Eserin çalışmamızda ele aldığımız nüshalarından bir diğeri de eserin bu ikinci telifinin İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki nüshasıdır. Bu nüsha kütüphanede 399 numarada kayıtlı olup, toplam 115 yapraktır. Eserin adı zahriye sayfasında “*Târih-i Seb'-i Seyyâre Beyân-ı Âl-i Cengiziyân Tercüme-i Çelebi Akay Efendi*” olarak yazılıdır.⁸⁷ Aynı sayfada kırmızı mürekkeple “*Edebiyat Kütüphânesi*”, hemen altında siyah mürekkeple “399” ve onun da altında “*Seb'-i Seyyâr Tercümesi Çelebi Akî*” ve yine onun da altında kurşun kalemle “*sene 1972*” yazılıdır. Bunun dışında 116a'da yeni harf ve rakamlarla “*D. 16770*” ve kırmızı kurşun kalemle eski yazıyla “*326*” yazılıdır. Ayrıca nüshanın sonunda bir sayfalık Arapça izahat vardır.⁸⁸

1b ve 113b-116a arası hariç tüm yapraklar 21 satırdır. Eser talik yazı ile kaleme alınmıştır. 1b ve 113b 18, Arapça izahatin bulunduğu 114a 15 satırdır. 21.7 x 15.1 cm ebadında olan bu nüsha koyu kahverengi meşin ciltlidir. Aynı zamanda eserin istinsah tarihi muamma usulüyle 113b'de şu şekilde verilmiştir: “*Fi's-süb'ü'r-râbi mine's-sübu'ü's-sânî mine'l-öşrû's-sâmin mine's-sülüsü's-sâlis mine's-sülüsü'l-evvel mine'r-rubu'ü's-sânî mine'l-öşrû'l-sâbi' mine'l-aşrû'l-sâbi' mine'l-aşrû's-sânî ez-zihû mine'l-elf ba'de'l-elf*”. Bu tarih 22 Cemaziyevvel 1166 / 27 Mart 1753'e tekabül etmektedir.⁸⁹

Eserin müstensihisi ise 113b'de belirtildiği üzere müellifimizin de müderrislik yaptığı Veyrat Medresesi müderrislerinden Mustafa bin Fazlı Ağa'dır. Bu istinsah Arslan Giray Han'ın kalgayı olan Selim Giray'ın emriyle hazırlanmıştır. Metindeki bazı derkenarların yazı stili ve klemi ana metinden farklı, daha ince ve soluk mürekkeplidir. Buradan da anlaşıldığı üzere müellif

84 Metinde bir kopukluk görülmediğinden herhangi bir sayfa kaybı vb. durumdan söz etmek mümkün değildir.

85 Aynı sebeple bazı kelimeleri okunaksız olan diğer kısımlar için bk. vr. 18b, 19b, 54b.

86 *Metin*, N, vr. 114a.

87 Aynı başlık vr. 1b'nin en üst kısmında da yazılmış ancak daha sonra silinmiştir.

88 *Metin*, N, vr. 114a.

89 Yakıt, *age.*, s. 518, 519; Demir, *agm.*, s. 14. Seyyiyahya ise bu tarihi 26 Cemaziyevvel 1167 / 21 Mart 1754 olarak çözümlenmiştir (bk. Seytyagyayev. “Novyy Rukopys”, s. 79).

bu nüshada gerekli gördüğü yerlerde bizzat düzeltme yahud eklemeler yapmıştır. Buna göre bu nüsha da müellif nüshası hüviyetine kavuşmuştur.⁹⁰

Bu nüshada ayet, hadis ve darb-ı meseller kırmızı kalemle altı çizili şekilde verilmiştir. Yine bununla beraber her bir hanın iktidarının bahsi başladığında han isimleri ve bazı başlıklar da kırmızı yazılmıştır. Ayrıca kırmızıyla yazılmış birçok harekeye de rastlanmaktadır. Bunlara ek olarak metinde işaret edilen yahut tarih düşürüldüğünden bahsedilen olayların isabet ettiği tarih de ilgili kısmın hemen altında kırmızı şekilde verilmiştir.

Esere metnin takibini kolaylaştırması için reddade koyulmuştur. Ancak bu reddadeler bazı varaklarda kesintiye uğrar. Örneğin 1a-5b arasında reddade olmayıp 5b'de reddade başlar ve 11b'ye kadar devam eder. 11b'den itibaren tekrar reddade bulunmayıp 18b'de reddade görülür. 18b'den itibaren 27b'ye kadar reddadeler yine görülmezken 27b'den itibaren reddadeler tekrar başlayıp eserin sonuna kadar mevcudiyetini sürdürür.

Mısır, St. Petersburg ve Ukrayna nüshalarının aksine bu nüsha besmele ile başlamayıp, Ş nüshasında olduğu gibi hamdele ve salvele ile başlar.

2.5. Eserin Muhtevası ve Kıymeti

Eser, Ş ve N nüshasında hamdele ve salvele ile başlayıp Seyyid Mehmed Rızâ'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* adlı eserinin girişinin aksine Abdurrahmân Efendi'nin bizzat kaleme aldığı dibace ile devam eder. Zira, Mehmed Rıza eserinin giriş kısmında Osmanlı Padişahı I. Mahmûd'u övmüş iken⁹¹ Abdurrahmân Efendi eserinin bu kısmında Hacı Selim Giray'ı övmüştür.⁹² Akabinde eseri kaleme alma nedeninden bahseden müellif, iki nüshanın da 2a yaprağında eseri kaleme alırken kullanacağı dil ve üsluba yönelik güddüğü kaygısından da "*Bilürem sade Tatar eylesem anı kaba derler, dakik etsem bu evvelden fenâ zahmet hebâ derler*" ifadesiyle bahseder. Hemen arkasından da "*Çelebi Akay Târîhi deyu nâm etdim*" diyerek eserin ismi hakkında bilgi verir.

Abdurrahmân Efendi, Seyyid Mehmed Rızâ'nın Cengiz soyunu anlatan girişini⁹³ atlayarak eseri Nuh Tufanı'ndan başlatarak dünya tarihiyle başlatır.⁹⁴ İlerledikten sonra Cengiz Han'ın zuhûrundan bahsetmeye başlar. Oğuz Han'dan da genişçe bahsetmekle birlikte Cengiz Han'ın hayatına daha fazla vurgu yapar.

Eserin devamında Kırım Hanları'nın soyunun Cuci Han'a dayandırılmasından dolayı Cuci Han'dan bahsedilerek Hacı Giray Han ile beraber Kırım Hanlığı tarihi de burada başlatılır.

90 Örneğin müstensihin "*lagâr-ı mâlide ligâm*" şeklinde yazdığı kısmı "alaşa licâmını" olarak düzeltmiştir. Metin, N, vr. 18a. Nariman Seyityahya müellifin bu düzeltmeyi yapmaya ihtiyaç duymasını müstensihin henüz medrese öğrencisi olup doğrusunu yazamaması şeklinde yorumlamıştır (bk. Seytyagyayev. "Novyy Rukopys", s. 73).

91 Söylemez, *age.*, s. 4, 5.

92 *Metin*, N, vr. 1b; *Metin*, Ş, vr. 1b.

93 Söylemez, *age.*, s. 1-7.

94 *Metin*, N, vr. 2a; *Metin*, Ş, vr. 2a.

Kırım hanlarının Hacı Giray'a ve Cengiz soyuna nisbedilişleri eserde şu ifadelerle yer almıştır: “*Kişver-i Kırım'da fermân-rân olan Cengizzâdeler ol Hacı Giray'ın evlâdındandır*”;⁹⁵ “*Kırım hanları edamallahu devletehum el-yevmü'l-kıyâm mişâr-ı bi'l-bennân (Hakk te'ala devletlerini kıyâmete değin dâ'im eyleye. Amin) Hacı Giray Han evlâdındandır*”.⁹⁶

Eserde, Altın Orda Devleti'nin çöküş süreciyle beraber Hacı Giray Han ile Seyyid Ahmed Han arasındaki saltanat mücadelesi anlatılır. Kırım Tarihine yapılan bu girişte Osmanlı İmparatorluğu'nun Gedik Ahmed Pâşâ eliyle 1475'te Kırım'daki Ceneviz hakimiyetine son vererek Kefe'yi fethi ve sonraki süreçte Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girişi anlatılır. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiyetine girişinden şu şekilde bahsedilir: “*Kefe fethinden sonra han ve paşa birbirleriyle gâyet muhabbetden nâşi Mengli Giray Han, pâdişâh-ı cihân selâtîn-i âl-i Osman'a bey'at ü mutâba'ât etmekde zümre-i âl-i Cengiz'in pişvâsı (mukaddemi) oldu*”.⁹⁷ Ayrıca ileride Kazan ve Hacı Tarhan hânlarının da Kırım hanlarına tâbi olmalarıyla onların da Osmanlı tabiyetinde olduklarından bahsedilir.⁹⁸ Hacı Giray'ın vefatıyla oğulları I. Mengli Giray Han (1468-1474, 1475-1476, 1478-1514) ve Nur Devlet Sultan (1466-1468, 1474-1475, 1476-1478) arasındaki iktidar mücadelelerine de değinilir.

Kırım Hanlığı tarihi I. Mengli Giray Han ve onun oğlu I. Mehmed Giray Han (1514-1523) ile devam ettirilerek 1750'lere kadar olan hanların saltanat yıllarındaki hadiseler anlatılır. Eser, Ş nüshasında Arslan Giray, N nüshasında ise Kalgay Selim Giray'ı öven kasidelerle tamamlanır.

Eserde Kırım hanlarının saltanatları anlatılırken, her han için gösterilen başlıkta hangi Kırım hanının kaçınıcı saltanatı olduğu da belirtilmiştir. Birden fazla kez hanlık yapan Kırım hanlarına dair başlıklar da hususen belirtilmiştir.

İlerleyen kısımlarda Kırım hanlarının isimlerindeki “*Giray*” lakabının da nereden geldiğinden bahsedilir. Bunlardan başka birçok unvan, kavim ve kabile; Osmanlı tarihinden padişah, sadrazam, paşa, ağa, tarihçi vb. diğer önemli şahsiyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı seferleri ve projeleri, Kırım coğrafyasındaki önemli kale, yerleşim yeri, nehir, geçid vb.'nin isimleri ve bunların bazılarının isimlerinin kökenleri, nereden geldikleri de eserde geçmektedir.

Eserde geçen unvanlardan biri Türk kültüründe hükümdarın teveccühünü kazanmış olan kimselere bir nevi imtiyaz kazandıran Tarhanlıktır. Eserdeki askeri rütbelerden bazıları ise “binbaşı” ve on bin askerin başına tayin edilen kişiye “on bin başı” anlamında kullanılan “*Hezârilik*”tir. Askeri terimlerden “*Tümen*”in kökeni de “*Tüman*” şeklindeki kullanımıyla Cengiz Han döneminde “on bin haneye” işaret etmektedir.⁹⁹ Bunların yanında “*İçen*” ve “*Sayın*” lakablarının da ortaya çıkışı eserde anlatılır.¹⁰⁰

95 *Metin*, N, vr. 31b.

96 *Metin*, Ş, vr. 36a.

97 *Metin*, Ş, vr. 37b.

98 *Metin*, Ş, vr. 31b; *Metin*, N, vr. 29a.

99 *Metin*, Ş, vr. 22b; *Metin*, N, vr. 20b.

100 *Metin*, Ş, vr. 32b; *Metin*, N, vr. 29b.

Selçuklular'daki atabeğliğin muadili olan “*atalık*” unvanına Kırım Hanlığı'nda da rastlanır ve eserde bu unvanın da adı geçer.¹⁰¹ Ayrıca Kırım Hanlığı'nın önemli unvanlarından, veliahdlık makamını belirten “*Kalgaylığın*” ihdasından bahsedilir. Buna göre Kırım Hanlığı'ndaki ilk kalgay I. Mengli Giray Han'ın oğlu Mehmed Giray'dır.¹⁰² Bunun yanında ikinci veliahdlık anlamına gelen “*Nüreddinliğin*” de II. Mehmed Giray Han zamanındaki ihdasından bahsedilir. Yine buna göre nüreddinlerin ilki Saâdet Giray olmuştur.¹⁰³

Eserde anlatılan önemli olaylara bakılacak olursa bunlardan biri Tatarlar'ın özellikle Gazan Han, Ebû Sâid Han, Özbek Han ve Canıbek Han zamanında İslâmiyet'e geçişidir.¹⁰⁴ Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok seferinden de söz edilmektedir. Örneğin Osmanlılar'ın II. Bâyezid zamanında Kili ve Akkırman'ı fetihlerinde 50 bin kadar Tatar askerinin de Osmanlı ordusuna yardım ettiği kaydedilir.¹⁰⁵ Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferi'ne de Sâhib Giray'ın (1532-1551) bu sefere katılmasından bahisle değinilir. Ayrıca yine Sâhib Giray'ın, oğlu Kalgay Emîn Giray'ı Macar Seferi'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın hizmetine tayin ettiği ve kalgayın da bu sayede padişahın takdirini aldığı anlatılır.¹⁰⁶ Yine Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Don-Volga Kanal projesi teferruatlıca anlatılıp buradan devamla Süveyş'te de bir kanal açılmasının düşünüldüğü fakat düşman donanmalarının olası bir savaşta bu kanalı Osmanlı aleyhine kullanabileceği ve özellikle Şam'ın bu konuda tehlikeye düşme ihtimali değerlendirilerek bu düşünceden vazgeçildiği anlatılır.¹⁰⁷

Eserde Osmanlı İmparatorluğu'nun III. Murâd dönemi askeri faaliyetlerine de yer verilmiştir. Örneğin II. Mehmed Giray'ın Osmanlılar'ın düzenlediği İran Seferi'ne kendi gitmeyip kardeşi Âdil Giray Sultan'ı gönderdiği ve sonra padişah tarafından Mehmed Giray'ın da bu seferde görevlendirildiği yazılır. Bununla beraber Sadrazam Lâlâ Mustafa Pâşâ'nın bu seferde Kırım hanı yerine Özdemiroğlu Osman Pâşâ'yı serdar olarak tayin etmesi ve hanın da bu durumu hoş karşılamayıp Osman Pâşâ'ya pek itibar etmediği anlatılır.¹⁰⁸

Eserde Eğri'nin III. Mehmed dönemindeki fethine de değinilmiştir. Burada Kalgay Fetih Giray'ın (1596) sefere katılması ve seferdeki başarılarından dolayı Cigalazâde Sinân Pâşâ tarafından Kırım hanı yapılmak istenmesi anlatılır.¹⁰⁹

101 Kırım Hanlığı'nda “Atalık” hakkında bk. Bıyık, *age.*, s. 58.

102 *Metin*, Ş, vr. 37a; *Metin*, N, vr. 32b.

103 *Metin*, Ş, vr. 52b; *Metin*, N, vr. 43b.

104 *Metin*, Ş, vr. 33a; *Metin*, N, vr. 29b.

105 *Metin*, Ş, vr. 41b; *Metin*, N, vr. 35b.

106 *Metin*, Ş, vr. 46b; *Metin*, N, vr. 39b.

107 *Metin*, Ş, vr. 50b-51b; *Metin*, N, vr. 41a-42b.

108 *Metin*, Ş, vr. 51b; *Metin*, N, vr. 43a. Müellif, eserde Osman Paşâ'dan Lala Mustafa Paşâ'nın oğlu olarak bahsetmiştir. Ancak bu bilgi doğru değildir. (bk. Kemal Çiçek, “Osman Paşa, Özdemiroğlu”, *TDVİA*, XXXIII, s. 471-473).

109 *Metin*, Ş, vr. 55a; *Metin*, N, vr. 43a.

Eserde yine Osmanlı seferlerinden 1620'deki Hotin Seferi'nin adı geçer. Bu seferde Canıbek Giray'ın (1610-1623, 1624, 1627-1635) önemli hizmetlerinin olduğu ve buna mukabil Çirmen Sancağı'nın kendisine hass olarak verildiği anlatılır.¹¹⁰

1642'deki Kazak istilası sonucu hasar gören Azak Kalesi'nin yeniden alınması esnasında Azak Muhafızı İslâm Pâşâ ile birlikte görevlendirilen¹¹¹ IV. Mehmed Giray'ın da seferde bulunduğu kaydedilir.¹¹² Ayrıca 1663'teki Uyvar Seferi'ne de değinilmiştir. Sultan IV. Mehmed'in¹¹³ IV. Mehmed Giray'ı savaşa çağırmasına rağmen hanın bu savaşa bizzat iştirak etmediği ve kendisi yerine oğlu Ahmed Giray'ı yolladığı anlatılır.¹¹⁴ 1672 senesinde I. Selim Giray Han'ın (1671-1678, 1684-1691, 1692-1699, 1702-1705) da katıldığı Kamaniçe Seferi için de Tatarlar'ın sefere olan katkılarından övgüyle bahsedilir.¹¹⁵

Eserde anlatılan önemli konulardan biri diğeri Merzifonlu Kara Mustafa Pâşâ'nın 1683'teki Viyana Kuşatması ve bu seferde Kırım Hanı Murâd Giray'ın (1678-1683) paşa marifetiyle azledilip yerine II. Hacı Giray'ın (1683-1684) tayin edilmesidir. Ayrıca bu kuşatmadaki başarısızlıktan Kara Mustafa Pâşâ'nın Kırım hanını haksız yere mesul tuttuğu söylenerek, eserde paşa aleyhinde tutum sergilenir.¹¹⁶ Murâd Giray'ın azledilip yerine II. Hacı Giray'ın tayin edilmesi hususunda, “paşanın bozgunun sebebini Murad Giray'a yüklediği ve azledilmesine sebep olduğu” yazılıdır.¹¹⁷

II. Mustafa'nın Avusturya Seferi de eserde önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaşta Özellikle 1697'deki Zenta Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun dağılması ve Vezir Elmas Mehmed Pâşâ'nın şehid edilmesi teferruatlıca anlatılır.¹¹⁸

Bunların yanında İsveç Kralı XII. Karl'ın Özi ve Bender üzerinden gelerek Osmanlı Devleti'ne sığınması ve buradaki faaliyetleri anlatılmaktadır.¹¹⁹ Eserde anlatılan ilginç hadiselerden yine bir tanesi de I. Selâmet Giray'ın Hayırzâde Târihine göre Leh kuvvetlerine esir düştüğünün yazıldığıdır. Ancak müellifimiz Abdurrahmân Efendi bu husus hakkında “İşitilmiş değildir” demiştir.¹²⁰

110 *Metin*, Ş, vr. 65b; *Metin*, N, vr. 54a.

111 Mustafa L. Bilge, “Azak”, *TDVİA*, IV, s. 300.

112 *Metin*, Ş, vr. 77a; *Metin*, N, vr. 54a.

113 Metinde sehven III. Murad olarak yazılmıştır.

114 *Metin*, Ş, vr. 81a; *Metin*, N, vr. 66b. Ahmed Giray'ın bu seferdeki başarıları, bu münasabete padişahın iltifatına mazhar olması ve muharebenin Kırım Hanlığı bakımından önemi hakkında bk. Smirnov, *age.*, s. 355-357.

115 *Metin*, Ş, vr. 87a; N, vr. 66b. Sefer hakkında bk. Smirnov, *age.*, s. 255-256.

116 Murad Giray Han'ın II. Viyana Kuşatması'nda Osmanlı ordusuna bilerek yardım etmediğine dair ithamların ve Murad Giray Han ile Veziriazam Kara Mustafa Paşa arasında yaşananların bir değerlendirilmesi için bk. Cihân Yalvar, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, III/6 (İstanbul 2019), s. 1-19; İnalçık, *age.*, s. 231-233.

117 *Metin*, Ş, vr. 87a-88b; N, vr. 66b. II. Hacı Giray'ın tahta çıkışı hakkında ise bk. İnalçık, *age.*, s. 345, 346.

118 *Metin*, Ş, vr. 104b-107a; *Metin*, N, vr. 93a-94b.

119 *Metin*, Ş, vr. 124b-125a, 130a-130b; *Metin*, N, vr. 101a, 104b.

120 *Metin*, Ş, vr. 78a. Lehlere esir düşen I. Selamet Giray değil, onun oğlu İslam Giray'dır (bk. İnalçık, “İslâm Giray III”, *TDVİA*, XXIII, s. 46).

Eserde Kırım Hanlığı'ndaki bazı ilginç uygulama ve ritüellerden de söz edilir. Bunlardan biri, İstanbul'a gitmek için yola çıkan Rus elçilerinin Kırım'dan geçerken ahşaptan yapılmış atlara bindirilip çarşı ve pazarlarda bu şekilde gezdirilmeleridir. Daha sonra bu sebeple Rus elçilerinin artık Kırım'a uğramayıp doğrudan Ukrayna ve Bender üzerinden Osmanlı Devleti'ne ulaştıkları anlatılır.¹²¹ Bundan başka, I. Devlet Giray Han (1551-1577) zamanında ortaya çıktığı düşünülen,¹²² Moskova çarlarının Kırım hanlarına ödediği bir haraç olan "Tıyış"ın toplanmasıyla alakalı ilginç bir hadiseye de yer verilmiştir. Buna göre, "Tıyış"ı tahsil etmekle görevli katipler bu haracı topladıkları kişilerin isimlerini teker teker yazarlar. Bu katiplerden birisi yine tahsilat esnasında "Daha var mı?" diye sorduğunda "tamamlandı" anlamına gelecek şekilde "şolavek" diye seslenen birini duyar. Katip, bu kelimeyi bir şahıs ismi zannederek listeye "Şolavek" adıyla bir kişi daha ekler. Bu sayede bundan sonra "Şolavek" namına bir hisse daha tıyış toplanması mutad olmuştur.¹²³ Eserde Kırım'da alındığı belirtilen vergilerden Kırım hanlarının savaş ganimetlerinin beşte birini aldığı "Savga" ve bir diğer vergi olan "Tamga"nın da adı geçer.¹²⁴ Ayrıca dönemin birçok öne çıkan şahsiyetlerinin de isimleri eserde zikredilmiştir.

Eserin muhtevası incelendiğinde dikkat çeken başka bir husus da eserin birinci ve ikinci telifleri arasındaki bazı farklılıklardır. Bunun yanında Abdurrahmân Efendi'nin ilk telifinde verdiği bazı tarih ve bilgiler de yine kendisi tarafından değiştirilmiş veya genişletilmiştir. Mesela eser üzerinde daha önce yapılmış bir çalışmada tesbit edildiği üzere,¹²⁵ eserin ilk telifi olan Ş nüshasında I. Selim Giray'ın üçüncü kez tahta çıkmak (1692-1699) üzere Bahçesaray'a gitmek için Kadıköy'den 3 Safer 1104 (14 Ekim 1692) tarihinde ayrıldığı belirtilir.¹²⁶ Eserin ikinci telifi olan N nüshasında ise aynı hadisenin tarihi 4 S 1104 (15 Ekim 1692) olarak yazılmıştır.¹²⁷ Ayrıca II. Selâmet Giray'ın (1740-1743) hanlıktan azledilip, yerine II. Selim Giray'ın (1743-1748) han olarak tayin edilmesi hususunda da iki nüsha arasında tarih farklılığı mevcuttur. Ş nüshasında bu gelişmenin tarihi 17 Şevval 1156 (4 Aralık 1743) olarak belirtilmesine rağmen, N nüshasında Zilhicce 1157 (Ocak-Şubat 1745) olarak belirtilmiştir.¹²⁸

2.5.2. Eserin Kıymeti

Çelebi Akay Tarihi'nin 1702 yılı hadiselerinden itibaren *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ı takip etmeyi bırakması, bu tarihten itibaren Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı

121 *Metin*, Ş, vr. 90b; *Metin*, N, vr. 73a.

122 Serkan Acar, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tıyış (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60 (Ankara 2018), s. 36.

123 *Metin*, Ş, vr. 79b; *Metin*, N, vr. 65b.

124 Kırım Hanlığı'nda toplanan vergiler hakkında bk. Bıyık, *age.*, s. 197.

125 Demir, *agm.*, s. 18.

126 *Metin*, Ş, vr. 98b, Demir, aynı yer.

127 *Metin*, N, vr. 79b. Bu hususta doğru tarih Ş nüshasında belirtilen 3 Safer 1104/14 Ekim 1692'dir (bk. Demir, aynı yer). Bu olayın nakledildiği *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da bu tarih Seyyid Mehmed Rıza tarafından, Çelebi Akay Tarihi'nin ilk telifinde olduğu gibi, 3 Safer 1104 olarak verilmiştir (bk. Söylemez, *age.*, s. 273).

128 *Metin*, N, vr. 111a. Demir tarafından mühimme defterinde tesbit edilen, II. Selamet Giray'ın azledilip yerine II. Selim Giray'ın tayin edildiğini bildiren fermân da Evâsıt-ı Şevvâl 1156/Aralık 1743 tarihlidir (bk. Demir, aynı yer).

eserinden istifade etmesi ve bununla beraber müellifin kendi müşahadelerinin mevcudiyeti dolayısıyla eser sıradan bir sadeleştirme olmayıp, Kırım tarihini müstakil şekilde anlatan nadir eserlerden biridir ve bu anlamda kıymetlidir.

Eseri kıymetlendiren bir diğer husus da Kırım'ın *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eserinin 1742-1747 arasındaki olayları anlatan ancak kayıp olan kısmını ihtiva eden tek kaynak olmasıdır. Müellif, 1747 yılından itibaren gerçekleşen hâdiseleri ise kendi müşahadelerine göre kaleme almıştır ve bu noktada da bu döneme dair tek kaynak olma özelliğine sahiptir.

Eser, Kırım Hanlığı üzerine yapılacak çalışmalar için Kırım Hanlığı'nın siyasi yapısı, Kırım hanlarının belirlenmesinde ve hanlığın yönetiminde son derece etkili olan Kırım kabileleri ve Kırım aristokrasisi hakkında verdiği bilgilerle kıymetlidir. Ayrıca eser, birçok Kırım hanı, kalgayı ve nureddinin kaç sene yaşayıp, hanlığa kaç sene hükümet ettiğini söyledikten sonra ölüm sebep ve tarihlerini ve bu hanların nerelere defnedildiklerini anlattığı için Kırım hanları hakkında yapılacak biyografik araştırmalarda istifade edilmesi gereken bir kaynaktır. Ayrıca Kırım hanlığının sürekli ilişki içerisinde bulunduğu Rusya ve Lehistan ile siyasi ve askeri ilişkilerine dair de son derece önemli bilgileri havâdir.

Eser 18. yüzyıl Kırım Türkçesi ve edebiyatı konusunda dil araştırmacıları için önemli bir kaynaktır.

Eserde birçok şehir, bölge, kasaba, geçit, nehir, kale vb. tarihi yapı ve mekanların isim ve özelliklerinin ve bölgelerin sınırlarının anlatılmasından dolayı Kırım coğrafyası ve idari taksimatı hakkında yapılacak araştırmalarda da önemli bir kaynaktır.

Eser, Kırım tarihi üzerine yapılacak araştırmalar kadar Osmanlı tarihi araştırmalarında da göz ardı edilmemesi gereken önemli bir kaynaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok seferinde Kırım ordusunun ve Kırım hanlarının da mevcudiyet durumu ve seferlere olan katkıları hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu eser sayesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Kırım arasındaki siyasi ve askeri ilişkiler de önemli ölçüde incelenebilmektedir.

Eser, müellifin hayatına dair diğer kaynaklarda bulunmayan teferruatlı bilgileri veren tek kaynak olduğu için bu anlamda da ayrı bir kıymete sahiptir.

2.6. Eserin Kaynakları

Çelebi Akay Tarihi'nin kaynakları bahsinde tabii olarak bahsedilmesi gereken eser Seyyid Mehmed Rıza'nın *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar adlı* eseridir. Zira *Çelebi Akay Tarihi*, Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinin, Abdurrahman Efendi tarafından farklı kaynaklar ve kendi müşahedeleri ile beslenmiş bir muhtasarıdır. Bundan başka, 1702 yılı hadiselerinden itibaren takip ettiği Abdulgaffar Kırım'ın *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eseri *Çelebi Akay Tarihi*'nin bir diğer kaynağıdır. Abdurrahmân Efendi bu eseri 1747 yılı hadiselerine kadar takip etmiştir. Eser, 1747 yılından itibaren de Abdurrahmân Efendi'nin kendi müşahadelerine göre devam etmiştir.

Aslında *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın kaynakları olup, *Çelebi Akay Tarihi*'nde de adı geçen bazı eserler şunlardır: *Târih-i Ravzatü's-Safâ*,¹²⁹ *İskender Bey Târihi*,¹³⁰ Kaysunizâde Nidâi Efendi (Remmâl Hoca)'nin *Târih-i Sâhib Giray Han* adlı eseri,¹³¹ *Takvîm-i Büldân*,¹³² *Abdüvelî Efendi Mecmuası*,¹³³ *Hayırzâde Tarihi*,¹³⁴ *Vakıat Mecmuası*,¹³⁵ *Ravzatü'l-Huseyn fî-Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikeyn*,¹³⁶ *Nişancı Târihi*,¹³⁷ *Târih-i Vassâf*.¹³⁸

Abdurrahman Efendi, *Es-Sebü's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'da kullanılmayan bazı kaynakları da kullanmıştır. Mesela Maverâünnehir tarihçilerinden, Hindistan'da 942 senesinde vefat ettiği bilinen, Hondmir lakabıyla meşhur Gıyasüddin Muhammed'in *Ceybü's-Siyer* adlı eserini kullandığından bahseder.¹³⁹ Bunun dışında ismini vermediği birçok tarih kitabından da yararlandığını "nice mu'teber kitâblarda ... muharrer oldığı üzere" sözleriyle belirtmiştir.¹⁴⁰

Abdurrahmân Efendi'nin yararlandığı kaynakların yanısıra *Çelebi Akay Tarihi*'nin bizzat kendisi de başka eserlere kaynak olmuştur. Örneğin Hâlim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*¹⁴¹ adlı eseri *Çelebi Akay Tarihi*'nden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

129 İrani tarihçi Mirhond'un yedi ciltlik bu eserinin birinci cildi Mürsel Öztürk tarafından yayınlanmıştır. Eser için bk. Mürsel Öztürk, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fî Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefâ Cilt: I*, TTK Yayınları, Ankara 2019.

130 Eserde Kızılbaş müverrihlerinden İskender isminde birinin mecmuası olarak adı geçmektedir. Söylemez, bunun "Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsi" olabileceğini söyler (bk. Söylemez, *age.*, s. XXX).

131 Özalp Gökbilgin, *Târih-i Şâhib Giray Hân, (histoire de Sâhib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Özalp Gökbilgin; édition, critique, traduction, notes et glossaire Özalp Gökbilgin*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973. Nidâi Efendi için ayrıca bk. Fatma Meliha Şen, "Nidâi ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Hân, Hikâyet-i Boğdan", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (İstanbul 2013), s. 148-164.

132 Eser hakkında bilgi için bk. Casim Avcı, "Takvimü'l-Büldân", *TDVİA*, XXXIX, s. 492-493.

133 Kırım'ın Karasu şehrinin kadınlarından Karakurtlu Abdüvelî Efendi'nin eseridir (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXII). Hicri 1100-1120 (1689-1708) yılları arasındaki olayları ihtiva eder (bk. İnalçık, *age.*, s. 564).

134 Söylemez'e göre XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyıla ait olup günümüze ulaşamayan bu eserin adı *Takvim'dir. Müellifinin adı ise Hayırzâde'dir* (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXI). İnalçık ise bu eserin adının "Hayırzâde Târihi" olduğunu ve 1680 yılına kadar gelen veyâhud bu yıllara ait bir Kırım vekâyinâmesi olmasının muhtemel olduğunu söyler (İnalçık, aynı yer).

135 Müellifi, Şahbaz Giray'ın kâtipli olan Mesud Efendi'dir (bk. Söylemez, *age.*, s. XXXII). Eser günümüzde mevcut değildir (İnalçık, *age.*, s. 564).

136 *Târih-i Nâima* olarak da bilinen bu eser Mehmet İpşirli tarafından yayınlanmıştır. Eser için bk. Mehmet İpşirli, *Târih-i Nâimâ*, I-IV, TTK Yayınları, Ankara 2007.

137 Söylemez bu eserin Celalzâde Mustafa Çelebi'nin "*Selimnâme*"si olabileceğini değerlendirilmiştir (bk. *age.*, s. XXIX). Ancak bu eser Ramazanzâde Mehmed Çelebi'nin *Târih-i Nişancı Pâşâ* adlı eseri olmalıdır. Eser için bk. Enver Yaşarbaş, *Hâdisât Nişancı M. Pâşâ Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli*, Kamer Yayınları, İstanbul 1983. Müellifi hakkında bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Mehmed Efendi, Ramazanzâde", *TDVİA*, XXVIII, s. 449-450.

138 Asıl adı *Tecziyetü'l-emşâr ve tecziyetü'l-a'şâr* olan eser hakkında bilgi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Vassaf", *TDVİA*, XLII, s. 558-559.

139 *Metin*, Ş, vr. 8a; *Metin*, N, vr. 7a. Eser ve müellifi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Türkler'in Ulûm ve Fünûnâ Hizmetleri*, haz. Said Öztürk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 67.

140 *Metin*, gös. yer.

141 Hâlim Giray'ın bu eseri hakkında yapılmış yayınlar için bk. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 7. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 87.

Sonuç

Bu çalışma *Es-Seb'û's-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*'ın muhtasarı olarak değerlendirildiği için tarih araştırmalarında ihmal edilen, ancak daha önceki çalışmalarda önemine değinilmeye başlanan müstakil bir Kırım Hanlığı Tarihi olan Çelebi Akay tarihini güncel bilgilerle birlikte tarih araştırmacılarına tanıtmıştır.

Bu çalışma ve eserin çalışmaya esas teşkil eden İstanbul nüshaları sayesinde eserin birinci ve ikinci telifi bir arada incelenmiştir. Eserin Ş nüshası, daha önceki çalışmalarda müellifin babasının adının Karakaş Mehmed Efendi olarak belirlenmesine rağmen Karakaş adının müellifin babasının hocasına ait olduğu ve babasının asıl adının Mehmed Efendi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak çalışmamıza konu olan Ş nüshasında daha önceki çalışmalarda müellifin babasıyla ilgili tespit edilen bu yeni bilgilerdeki bazı hususlar tarafımızca tashih edilmiştir. Bunun dışında müellifin babasının Kırım'da nereden şeyh olduğu da tarafımızca tespit edilmiştir. Adı geçen nüsha, müellifin babası, babasının mesleği, kaç yıl ve nerede görev yapıp, ne zaman vefat edip, nerede medfun olduğunu da ortaya koymuştur.

Müellifin doğduğu Hurrem Köyü, daha önceki çalışmalarda Kırım Kadı Sicilleri'nde tespit edilemediyse de tarafımızca yapılan bu çalışmada, adı geçen köy Kırım Kadı Sicilleri'nde tespit edilmiştir. Yine eserin Ş nüshasında diğer nüshalarda bulunmayan derkenarlar sayesinde müellifin nerede ve kaç sene müderrislik yaptığı ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- Çelebi Akay, *Divân-ı Hurremî-i Kırımî*, Berlin Statsbibliotek, nr. 923.
- Evliya Çelebi *Seyhatnamesi'nden Seçmeler*, haz. Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Gökbilgin, Özalp, *Târih-i Şâhib Giray Hân, (histoire de Sâhib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Özalp Gökbilgin; edition, critique, traduction, notes et glossaire Özalp Gökbilgin*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1973.
- Halim Giray, *Gülbün-i Hânân (Kırım Hanları Tarihi) Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım*, ed. Bekir Günay, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, İstanbul 2013.
- _____, *Gülbün-i Hânân (Kırım Tarihi)*, haz. İbrahim Gültekin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019.
- _____, *Gülbün-i Hanan Yahud, Kırım Tarihi*, nşr. Ârifzâde A. Hilmi, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul 1327.
- _____, *Gülbün-i Hanan*, haz. M. Sadi Çöğenli, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1990.
- _____, *Gülbün-i Hânân*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1287.
- Hoca Saadeddin Bin Hasan Can, *Miratü'l-edvar ve Mirkatü'l-ahbar*, İAE, ŞR, nr. 301.
- İbnülemin Mahmut Kemâl İnal, *Son Sadrazamlar*, II-III, 3. bs., Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 989-1263.
- İpşirli, Mehmet, *Târih-i Na'imâ*, I-IV, TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Kırım Kadı Sicilleri*, nr. 67, 68, 72.
- Nefi Divanı*, haz. Metin Akkuş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2018.
- Negri, A., "İzveçeniya iz Turetskoy Rukopisi Obşçestva, Soderjaşçey İstoriyu Krımskih Hanov", *Zapiski Odesskago Obşçestva*, I (Odessa 1844), s. 379-392.
- Öztürk, Mürsel, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l Hülefâ Cilt: I*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (İnceleme – Tenkitli Metin)*, haz. Yavuz Söylemez, TTK, Ankara 2020.
- _____, *Es-Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016.
- Târih-i Sa'id Giray Hân*, Berlin Statsbibliotek, nr. 923.
- ### Araştırma ve İncelemeler
- Acar, Serkan, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60 (Ankara 2018), s. 35-45.
- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, 7. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Avcı, Casim, "Takvîmü'l-Büldân", *TDVİA*, XXXIX, s. 492-493.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000.
- Bıyık, Ömer, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014.
- Çiçek, Kemal, "Osman Paşa, Özdemiroğlu", *TDVİA*, XXXIII, s. 471-473.
- Derin Pâşaoğlu, Derya, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 20 (Trabzon Mayıs 2016), s. 89-116.
- _____, *Abdülgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına (Umdetü't-Tevârih) Göre Kırım Tarihi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Eravcı, Mustafa, "Selim Giray", *TDVİA*, XXXVI, s. 428-429.

- Heywood, C.J., "Reviewed: Aus den Aufzeichnungen des Sa'ïd Giray Sulţân: eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts by Barbara Kellner-Heinkele", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 39/2 (Londra 1976), s. 449-450.
- İnalçık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, 2. basım, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, "Gazi Giray I", *TDVİA*, XIII, s. 451.
- _____, "Gazi Giray II", *TDVİA*, XIII, s. 451-452.
- _____, "Hacı Giray II", *TDVİA*, XIV, s. 475-476.
- _____, "İslâm Giray", *TDVİA*, XXIII, s. 46-47.
- İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kataloğu*, II, haz. Günay Kut vd., İstanbul 2014, s. 924-925.
- F. F. Laşkov, "O. O. Laşkov'un Anlatımıyla 1784 Yılı Kırım Tasviri (devam)", *İTÜAK*, ed. F.F. Laşkov, Tavricheskaya İl Matbaası, S. 6 (Akmescid 1888), s. 36-64.
- Kavak, Nuri, "Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Kitaplar", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXV/35 (İstanbul 2010), s. 275-286.
- Kellner-Heinkele, Barbara, *Aus den Sa'ïd Girây Sultân Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim die Mmitte des 18. Jahrhunderts*, Klaus Schwarz, Freiburg 1975.
- Kerim, Altay-Kerim, Leyla, *Tatarca, Türkçe, Romence Sözlük; Tatarca, Türkçe Romence Sözlük; Dictionar Tatâr, Turc, Român*, Editura Kriterion, Bükreş 1996.
- Kurşun, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Pâşâ (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- Kut, Günay, "Ali Şîr Nevâî", *TDVİA*, II, s. 449-453.
- Osmanlı Yer Adları*, haz. Tahir Sezen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2017.
- Öğreten, Ahmet, "Türk Kültüründe "Yada Taşı" ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması", *Bellekten*, LXIV/241 (Ankara 2000), s. 863-900.
- Öz, Şaban, "Bir İslâm Tarih Felsefesi Tezi: "İnsanlar Zamanlarına Uyarlar" ", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 12 (Kahramanmaraş 2008), s. 85-100.
- Özcan, Abdülkadir, "Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa", *TDVİA*, XXVI, s. 263-265.
- _____, "Mehmed Efendi, Ramazanzâde", *TDVİA*, XXVIII, s. 449-450.
- _____, "Pasarofça", *TDVİA*, XXXIV, s. 177-181.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Vassaf", *TDVİA*, XLII, s. 558-559.
- Samoyloviç, Aleksandr Nikolayeviç, "Predvaritelnoye Soobşçeniye o Novom Spiske Sokraşçeniya 'Semi Planet' Muhammeda Rizî", *İzbrannıye Trudı o Krıme*, Simferopol 2000.
- Seyityahya, Nariman, "Hurremi Çelebi Tarihiy Eserinin Mevcut Olğan El Yazmaları ve Olarının Hususiyetleri", *10. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırım 2012, s. 423-429.
- _____, "Hurremi Kırımı ve Yedisanname'si", *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-28 Eylül 2009, Akmescit 2009, s. 275-281.
- Seytyagyayev, Nariman, "Novyye svedeniya ob 'İstorii krymskikh khanov' Khurremi Chelebi Akaya", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 211 (Simferopol 2011), s. 162-165.
- _____, "Osobennosti Bakhchisarayskoy rukopisi sochineniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskii aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferopol 2012), s. 122-125.
- _____, "Osobennosti Kairnskogo spiska istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskii aspekt", *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 239 (Simferopol 2012), s. 170-173.

- _____, “Osobennosti peterburgskogo i kiyevskogo spiskov istoricheskogo proizvedeniya Khurremi Chelebi Akaya: tekstologicheskij aspekt”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 237 (Simferepol 2012), s. 186-188.
- _____, “Shtrikhi k tvorcheskoy biografii krymskogo avtora serediny XVIII v. Khurremi Chelebi Akaya (v svete svedeniy «İstorii» Said Giraya)”, *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, S. 202 (Simferepol 2011), s. 176-179.
- _____, “Novyy rukopys 'İstoriyi Chelebi Akaya' ”, *Slovo i Chas*, S. 1 (Kiev 2017), s. 70-81.
- Smirnov, Vasili Dimitriyevic, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.
- Söylemez, “Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (Ordu 2019), s. 84-109.
- Şen, Fatma Meliha, “Nidâî ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Hân, Hikâyet-i Boğdan”, *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/2 (İstanbul 2013), s. 148-164.
- Tatarca-Türkçe Sözlük*, haz. Fuat Ganiyev-Rifkat Ahmet'yanov-Halil Açıkgöz, İnsan Yayınevi, Kazan 1997.
- Yakıt, İsmâil, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, 4. baskı, Ötügen Yayınları, İstanbul 2017.
- Yalvar, Cihân, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, III/6 (İstanbul 2019), s. 1-19.
- Yaşarbaş, Enver, *Hâdisât Nişancı M. Pâşâ Tarihi ve Osmanlı Tarihi Zeyli*, Kamer Yayınları, İstanbul 1983.
- Yüksel, Sinân, “Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, III/2 (Ankara Aralık 2019), s. 217-226.

İnternet Kaynakları

- Seyityahya, Nariman, “V. Vernadskiy adına milliy ilmiy kitaphaneniñ elyazma bölümünde bulunğan qırmtatar ve türk tarihleri, tilleri ve edebiyatları böyünca malzemeler”, <http://ilmiyqirim.blogspot.com.tr/2011/07/v-vernadskiy-adna-milliy-ilmiy.html?m=1> [Erişim tarihi: 21.08.2020].
- <http://41.33.22.69/uhtbin/cgiisirs.exe/?ps=wz9EzvCxtU/ELDAR/244460008/60/502/X> [Erişim tarihi: 16.09.2020].
- <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB000.150.9500020000> [Erişim tarihi: 20.08.2020].
- <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tar%C3%AEhul-kirim/109481> [Erişim tarihi: 10.09.2020].
- <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN778924181> [Erişim tarihi: 12.08.2020].
- https://katalog.iae.org.tr/yazma/SR_000301.pdf [Erişim tarihi: 13.11.2020].
- https://rk.gov.ru/rus/file/Toponimika_krymskih_sel_i_gorodov.pdf [Erişim tarihi: 08.09.2020].